

Recepcija prava Evropske unije u Crnoj Gori — uspješna transplantacija ili iritacija?

U radu se ispituje da li je preuzimanje prava EU u Crnoj Gori proizvelo očekivane integrativne efekte ili je, naprotiv, dovelo do normativnih i institucionalnih „sudaranja”. Korišćenjem normativne analize, a u vezi sa istorijskim razvojem shvatanja određenih privatno-pravnih odnosa, zaključuje se da recepcija prava EU u Crnoj Gori ima obilježja ubrzane transplantacije radi ispunjavanja političkih i pregovaračkih obaveza, koja vrlo često dovodi do pravne iritacije nacionalnog pravnog sistema. Puna internalizacija normi evropskog prava u sudskoj praksi crnogorskih sudova, kao i u društvenoj svakodnevici, i dalje je veoma daleko. Brojni pravni instrumenti, poput negativne nasljedne izjave koja se danas daje pred notarom, ponovo omogućavaju i podstiču prisustvo prastarog običaja odricanja ženskog srodnika od svog nasljednog dijela u korist muškog srodnika. Recepcija prava EU u Crnoj Gori ne može se razumjeti kao pitanje normativne harmonizacije, već kao ozbiljan kulturno-pravni problem u kojem se pravo EU sudara sa postojećim običajnim obrascima pravnog ponašanja. Bez transformacije tih obrazaca svaka pravna transplantacija ostaje površna i proizvodi pravne iritacije.

Pristupanje EU predstavlja proces duboke transformacije nacionalnih pravnih poredaka, u kojem pravo EU djeluje kao glavni instrument evropske integracije. Za Crnu Goru usklađivanje sa pravnom tekovinom (*acquis communautaire*) nije samo zadatak tehničke prirode koji se odnosi na puko normativno usvajanje novih rješenja, već predstavlja vrlo složen proces prilagođavanja institucionalne prakse, pravne kulture i očekivanja društva. Odnosno, izgradnja i izmjena sopstvene pravne kulture zavisna je od promjene i drugih kulturnih obrazaca. Da li je u Crnoj Gori došlo do uspješne transplantacije prava ili do pravne iritacije usljed nesklada između normativnog preuzimanja i institucionalne stvarnosti?

Ključne riječi: privatno pravo, pravo EU, Crna Gora, pravna transplantacija, običajno pravo

Uvod

Osnovno pitanje koje se na ovom mjestu postavlja je da li je u našem društvu zavladao evropski duh i život, evropski odnosi i potrebe, odnosno, da li je u našem društvu potpuno napušten narodni pravni život? Recepcija novog duha prava nije isto što i recepcija samog prava. Evropska unija ne zahtijeva od država kandidata

* Asistent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; *e-mail*: emil.mujevic@udg.edu.me

samo formalno usklađivanje zakonodavstva sa pravnom tekovinom Unije, već i dubinsku promjenu načina na koji se pravo shvata, primjenjuje i doživljava u svakodnevnom društvenom životu. U tom smislu, recepcija prava Evropske unije ne može se svesti na tehnički zadatak prepisivanja normi, već predstavlja sveobuhvatan kulturno-pravni proces. Uprkos značajnom stepenu normativne harmonizacije, crnogorski pravni sistem i dalje pokazuje ozbiljne teškoće u ostvarivanju temeljnih vrijednosti vladavine prava, pravne sigurnost i institucionalne autonomije. Ova diskrepanca između formalnog pravnog okvira i stvarne pravne prakse upućuje na postojanje dubokih strukturnih problema, koji se moraju objasniti i nečim što nije isključivo normativni nedostatak. Naprotiv, ona ukazuje na veoma jak uticaj neformalnih pravila, običajnih obrazaca i pravne kulture, koji faktički oblikuju ponašanje pravnih subjekata i granice stvarne obaveznosti prava.

U tom smislu, običajno pravo u Crnoj Gori ne djeluje kao arhaični ostatak predmodernog društva, već kao aktivan regulator savremenih imovinsko-pravnih i institucionalnih odnosa. Ono se otkriva kroz personalizaciju pravnih odnosa, tolerisanje selektivne primjene propisa, dominaciju faktičkog stanja nad formalnim pravnim osnovom i sklonost ka rješavanju sporova van institucionalnih procedura. Ovi obrasci su u pravnoj praksi često važniji od pisanih zakona i neposredno utiču na domet recepcije savremenih evropskih pravnih standarda. Ako uzmemo za primjer primjenu privatnog prava na našim prostorima u XIX i XX vijeku, možemo primijetiti faktičko stanje koje vrlo malo odgovara pravnom. Srpski građanski zakonik je predviđao norme sa nedovoljnom snagom da od adresata budu tretirane kao obavezne.¹ Hrvatski privatno-pravni organizam bio je tada podijeljen na imovinski, regulisan austrijskim, i lični dio, regulisan narodnim/običajnim pravom. Norme Austrijskog građanskog zakonika nijesu se primile u narodu. Običajna premoć nad zakonskim pravom očigledna je u brojnim pojavama, a takva je snaga običajnog prava izvirala iz njegove duboke istorijske ukorijenjenosti u etnikume, a još duže na samoj teritoriji na kojoj se primjenjivalo.

Hrvatska je sredinom XIX vijeka bila zemlja austrijskog građanskog prava: Opšti građanski zakonik je od uvođenja na dalmatinsko pravno područje i u Istru tokom druge decenije XIX vijeka, te na hrvatsko-slavonsko područje 1853. godine, sve do stavljanja van snage 1946. bio središnja tačka hrvatskog privatno-pravnog sistema i jedna od okosnica pravnog obrazovanja.² U Boki kotorskoj je formalno va-

¹ Emilija Stanković opravdano navodi „da se teško može reći da su Austrijanci i Srbi tog doba bili prije svega na istom stepenu ekonomskog razvitka, a potom i kulturnog. A kako tek onda reći da im je narodni duh blizak?“, Emilija Stanković, Austrijski građanski zakonik kao izvornik Srpskog građanskog zakonika, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka — Apeiron*, god. 3, br. 3, 2013, str. 119–120.

² Dalibor Čepulo, Tradicija i modernizacija: „Iritantnost“ Općeg građanskog zakonika u hrvatskom pravnom sustavu, *Liber Amicorum: Nikola Gavella — Građansko pravo u razvoju*, Pravni fakultet, Zagreb, 2008, str. 2.

žio Francuski građanski zakonik tokom kratkog perioda francuske vlasti da bi ga nakon Bečkog kongresa zamijenio Austrijski građanski zakonik. Međutim, u bodeljskoj praksi običajno pravo je bilo veoma prisutno, a naročito u oblasti nasljeđivanja i porodično-pravnih odnosa. Razlog za to je relativno veliko geografska udaljenost Boke od centara Dalmacije i Austrije, pa su administrativni nadzor i primjena austrijskog zakona bili otežani, ali i činjenica da su gradovi poput Kotora i Perasta već imali svoje trgovačke i pomorske običaje, a naročito one koji su regulisali pitanja imovine i ugovora. Austrijski Opšti građanski zakonik, sa svojim odredbama o nasljeđivanju, koje su predviđale nasljedne redove³, pravila o nužnom nasljeđivanju, institut odricanja od nasljedstva⁴, različite forme testamentata⁵, zakonsko pravo nasljedstva supružnika⁶, u praksi su nailazile na otpor u smislu da se običajno pravo nasljeđivanja, uređeno kroz sistem „kuća”, tj. zadružnih porodica, primjenjivalo potpuno nezavisno od zakonske utemeljenosti stranog prava.

Običajno-pravno regulisanje društvenih odnosa u Crnoj Gori bilo je pravilo u njenom viševjekovnom trajanju. Iako je Rim osvajanjem ilirskih krajeva početkom nove ere politički pokoravao osvojene narode, ipak je omogućavao nastavak života lokalnih običajnih pravila. Rim je imao u interesu unifikaciju privatno-pravnih odnosa u onoj sferi koja se tiče prava svojine i različitih načina njenog raspolaganja. Nije bilo u interesu rimskog okupatora da dira u temeljne ustanove nacionalnih pravnih kultura kao što su: porodica, brak, nasljeđivanje, odnosi između roditelja i djece, već da omogući nesmetani promet roba i usluga na jedinstvenom tržištu u granicama svog carstva. To je omogućilo nastavak specifičnog običajnog regulisanja onih pravnih ustanova koje su preživjele ne samo rimsku već i potonje okupacije — slovensku i tursku.

³ § 730 ABGB: „Zakonski nasljednici najprije su oni koji su sa ostavioem po bračnom porijeklu srodni u najbližem koljenu. Koljena srodstva određuju se na ovaj način”; § 731 ABGB: „Prvom koljenu pripadaju oni, koji se pod ostavioem, kao svojim rodonačelnikom, sjedinjuju: to jeste ostaviočeva djeca i njihovi potomci”. Princip jednakosti nasljeđivanja muške i ženske djece najočigledniji je primjer odredbe ABGB-a koja svoju primjenu nije našla u praksi i nad kojom je običajno pravo imalo nadmoć. U paragrafu 732 austrijski zakonodavac je propisivao: „ako ostavilac ima bračne djece prvoga stepena, onda njima pripada cijelo nasljedstvo, pa bila djeca muška ili ženska, bila ona rođena za života ostaviočeva ili poslije njegove smrti. Ako ima više djece, ona dijele nasljedstvo po svome broju na jednake djelove. Unuci od još žive djece i prauunci od još živih unuka nemaju prava na nasljeđivanje”

⁴ § 551 ABGB: „Ko svojim pravom nasljedstva može punovažno raspolagati, taj je vlastan odreći se unaprijed toga prava. Takvo odricanje važi i za potomstvo”.

⁵ §577–596 ABGB. Ovim paragrafima predviđene su tzv. spoljašnje forme izjave posljednje volje: van suda ili pred sudom, pismeno ili usmeno, pismeno pak pred svjedocima ili bez svjedoka.

⁶ U paragrafu 757 bilo je propisano da supružniku ostavioica pripada pravo plodouživanja, bez obzira na to ima li on svoga imanja ili ne, na podjednak dio nasljedstva sa svakim djetetom — ako ima troje ili više djece, ali ako ima manje od troje djece — onda četvrtina.

Razvoj prava i pravne misli u Crnoj Gori vuče porijeklo iz starih slovenskih pravnih ustanova koje su u narodu živjele, nasuprot rimskim, germanskim i francuskim recepcijama, iako nije izostao, niti je mogao da izostane, romanski i germanski uticaj, onako i onoliko koliko je Crna Gora s tim zemljama dolazila u trgovinske, ekonomske i međunarodne odnose. Čuvajući u svom pravnom životu stare slovenske (*pr. a.* i pred-slovenske) ustanove, koje vuku porijeklo iz predfeudalnog doba, Crna Gora je trpjela i primala uticaj razvoja pravne nauke i zakonodavstva zapada prilagođavajući ga potrebama svog života.⁷

Princip *bona fides* je u sferi ugovornog prava u Crnoj Gori našao svoju primjenu kroz običajni institut *časne riječi* (ili vjere, odnosno bese) još i prije njegove recepcije u obliku rimskog pravnog principa. Službenosti prolaza, i brojne druge stvarne službenosti, svoju su primjenu našle na našim prostorima mnogo prije zvanične kodifikacije rimskih službenosti kroz crnogorske pravne akte — Zakonik Petra I i Opšti imovinski zakonik. Primjeri primjene običajnih pravila koja su suštinski isto, ali formalno potpuno različito, regulisala privatno-pravne odnose govore nam o kontinuitetu specifičnog i jedinstvenog shvatanja i regulisanja brojnih privatno-pravnih odnosa koji su se jednako primjenjivali i u onim zajednicama koje su ostajale na ovom prostoru iza povlačenja pomenutih okupatora. Na temelju toga možemo smjelo utvrditi da se jedinstvo naših podijeljenih zajednica danas može tražiti u sistemu običajnog prava. Jezici su propadali, državna su se ustrojstva mijenjala, ali je običajno pravo naših naroda ostajalo u velikoj mjeri nepromijenjeno i pored veoma naglašenih političkih, vjerskih i nacionalnih previranja. Osim što je ostajalo nepromijenjeno, ono se je na jednak način shvatalo i pravno tretiralo kako u onim krajevima koji su bili podložni uticaju turske vlasti, ili uticaju rimske crkve, kao i u onim sredinama koje su nastavile ili tek počele njegovati istočno pravoslavno hrišćanstvo.

1. *Antinomije transplantacije prava u Crnoj Gori*

Interpretacija navedene neusklađenosti prava u djelovima Crne Gore, Hrvatske i Srbije krajem XIX vijeka govori nam o neuspjehu austrijskog zakonodavca da u jednom vremenu nametne nova pravna rješenja (koja su vrlo često u svojoj suštini bila ispravnija sa aspekta savremenog vrednovanja pravednosti). Čuvena rasprava između Pierrea Legranda i Allana Watsona o (ne)mogućnosti uspješne transplantacije pravnih ustanova iz jednog pravnog sistema u drugi, proizvela je barem nekoliko novih teorijskih mogućnosti povodom ovog

⁷ Slobodan Blagojević, *O potrebama izučavanja pravne misli u Crnoj Gori*, CANU, Titograd, 1987, str. 392. Međutim, smatramo da običajno-pravni specifikumi na našim prostorima imaju svoj korijen i u pred-slovenskom period, ali ta tema zahtijeva posebno i temeljno istraživanje.

značajnog pitanja uporednog prava. Naime, Legrand je u svom radu „*The Impossibility of Legal Transplants*” negirao mogućnost transplantacije prava ukazujući na složenost i kulturnu jedinstvenost pravnih sistema u kojima žive pojedine institucije, zbog čega evropski pravni sistemi nisu istovjetni.⁸

S druge strane, Watson je ukazao kako visoka razvijenost nezavisne pravničke profesije omogućava pravnu komunikaciju nezavisno od kulturnog okruženja, ali i nezavisno od funkcionalnih potreba pravnih sistema.⁹ Tako se pravne institucije transplantuju iz jednog pravnog sistema u drugi poput organa koja u novom organizmu treba vršiti istu funkciju koju je vršio i u svom matičnom. Vrlo često se u praksi pokazuje nedovoljna snaga tako donesenog pravila. Ono nailazi na otpor koji država onda pokušava nadoknaditi monopolom prinude koja ima svoj novčani izraz, što za posljedicu ima pravnu nesigurnost uzrokovanu opštim nepovjerenjem u funkcionalnost sopstvenog prava. Nedostatak povjerenja u nove pravne ustanove moguće je izbjeći jedino adekvatnom pripremom društva u koje se ima namjera uvesti novo pravno pravilo. Ta je priprema uvijek zavisna od nivoa kulturne, socijalne, ekonomske i ukupne građanske prosvijećenosti društva. Problem je savremenog društva isključivo politički karakter cjelokupnog zakonodavnog procesa. Politički zamah za velike kodifikacije je, kako kroz istoriju razvoja pravnih sistema i kodifikacija možemo vidjeti, ipak bio nužan uslov kako bi do kodifikacija zaista došlo. Knjaz Nikola, Napoleon III, Marija Tereza i Justinijan, iako u potpuno različitim epohama, snagom svog političkog autoriteta obezbjeđivali su na jednak način naučan pristup u kodifikovanju prava država ili carstava koje su vodili. Ali, odlučivanje o tako važnim pitanjima, kakvo je uvođenje stranih pravnih obrazaca u nacionalni pravni sistem, podrazumijeva uključenost naučnih i kulturnih ustanova, uz minimalan stepen političkog uticaja, s obzirom da se objektivnost pravnih, filozofskih i političkih ideja koje se kodifikacijama uspostavljaju ne može obezbijediti onda kada je politički faktor odlučujući u stvaranju novog prava.

Gunther Teubner, njemački sociolog prava, iznio je drugačiju teoriju o pravnim iritantima. Naime, Teubner tvrdi da tzv. „organske” institucije prava nailaze na različit prijem u drugim pravnim sistema od „tehničkih”.¹⁰ Uvezeni pravni transplant ne funkcioniše u domaćem sistemu kao u zemlji porijekla; domaći sistem ne prihvata stranu normu pasivno, već je prevodi, reinterpreтира i prilagođava lokalnom kontekstu. Time je i Teubner odbacio ideju da pravni transplanti poboljšavaju pravne sisteme po automatizmu, već da često, prema njegovom mišljenju, proizvode neočekivane promjene.

⁸ Pierre Legrand, *The impossibility of Legal Transplants*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 4, 1997, 111–124.

⁹ Allan Watson, *Pravni transplanti*, Pravni fakultet, Beograd, 2000, str. 95–115.

¹⁰ Gunther Teubner, *Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends in New Divergences*, *The Modern Law Review* 61, 1998, str. 14–15.

U Crnoj Gori se recepcija *acquis*-a vrši intenzivno kako se članstvo u Evropskoj uniji približava. Prisutne su značajne reforme u oblasti vladavine prava, pravosuđa, uprave, tržišta. Međutim, borba političkih subjekata oko kontrole nad reformskim mehanizmima, kao i ustanovljanje specijalizovanih tužilaštava, stvaraju paralelne centre moći što u konačnom nema za rezultat suštinsku promjenu ponašanja. Pored toga, i pored recepcije prava EU u oblasti konkurencije, zaštite potrošača, javnim nabavkama, i sl, na primjeru Crne Gore može se uočiti da nezavisna regulatorna tijela (u oblasti energetike, telekomunikacija, ukupne tržišne konkurencije) formalno i dalje postoje, ali da intenzivno funkcionišu kao produžena ruka politike. Na ovim primjerima primjećujemo, kako je ranije i Teubner naglasio, da i pored formalno uspješnog uvođenja *acquis*-a u pravo Crne Gore, stvarni efekti uvijek zavise od lokalnih aktera, političke kulture i institucionalnih praksi.

Zajednice u kojima običajno pravo i u modernom vremenu nailazi na relativno široku primjenu u različitim pravnim oblastima ne mogu na isti način recipirati strano pravo, i pored njegove civilizacijske nadmoći, kao što su to mogle one zajednice koje imaju dužu zakonodavnu istoriju i istoriju političkog suvereniteta zasnovanog na zakonu. Suverenitet Crne Gore različit je u tom smislu jer se isti uspješno održavao u većem periodu svoje istorije u ambijentu okupacije. Onda kada je sistem novih zakonskih pravila nailazio na nasilan otpor njega je zamijenilo drevno običajno pravo. Na temelju običajnog prava su brojna plemena Crne Gore sačuvala posebna obilježja svog identiteta i kulture, koja je, i pored različitosti u vjerskom opredjeljenju, u sferi običaja ostala ista kod svih.

Prema Bogišićevim riječima „u slovenskoj familiji vlada načelo združnosti i ravnopravnosti. Ni osobe članova koji zadrugu sačinjavaju, niti imetak nije svojina ni domaćina ni pojedinca, nego cijele familije, kao nekakve moralne osobe, a pojedinci su samo zaživotni uživaoci. Ali ni diobom pojedinac ne postaje neograničenim vlasnikom imetka koji mu u dio dođe, nego samo što od prijašnje jedne moralne osobe postaje diobom više njih. U ovoj vrsti familije, budući više otaca pa više i djece, domaćin ni izdaleka nema one vlasti na osobu pojedinaca ni na obiteljski imetak, kako bi inače imao. Sam naziv zadruga koji se najobičnije čuje u Srbo-Hrvata najbolje nam njezinu osobitost označuje. Domaćin ovdje ako i ima vrhovnu vlast nad cijelom zadrugom, kako i treba da je ima, nema je po sebi i radi sebe *ex se auctoritate proprio*, nego jer mu je članovi dadoše — *potestas delegata* pa došao on do nje izborom ili starješinstvom.”¹¹ Višečlano porodično udruživanje obilježje je svih porodično-pravnih odnosa u Crnoj Gori i kod velikog dijela Južnih Slovena. Bogišić je za ovaj tip porodice koristio izraz koji se koristio u Crnoj Gori — „kuća”.

¹¹ Valtazar Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927, str. 134. O združnoj porodici kod Južnih Slovena uopšte vidi i: Živojin Perić, *Združeno pravo po građanskom zakoniku Kraljevine Srbije*, Geca Kon, Beograd, 1913.

U vremenu kada je bilo potrebno modernizovati Crnu Goru i učiniti njeno cjelokupno stanovništvo podložnim sistemu privatnog prava izloženog u zakonskom tekstu, koje je sankcionisano aparatom državne prinude, Bogišić je ispravno odlučio da u tom poslu iz kodifikacije treba izbaci oblast porodičnog i nasljednog prava. Ličan karakter većine porodično-pravnih odnosa (poput braka, odnosa između roditelja i djece, lične obaveze supružnika, prava i obaveza supružnika povodom vođenja zajedničkog domaćinstva) se u Crnoj Gori XIX vijeka mogao sagledavati kroz tri modela, i to s obzirom na pripadnost jednoj od tri dominantne religije na prostoru Crne Gore tada i sad: rimokatoličanstvo, pravoslavlje i islam. Kako donijeti jedinstvene norme o načinu zaključenja braka i o osnovnim pravima i obavezama supružnika ako se istovremeno brak zaključuje na tri različita načina, odnosno, kroz tri različite vjerske forme? Kako izbjeći antinomije neuspješne transplantacije prava koje ne nailazi na jednaku primjenu u svim krajevima Crne Gore, a pogotovo u onima u kojima se običajno pravo i dalje u značajnoj mjeri primjenjuje u privatno-pravnim odnosima ličnog karaktera?

2. Unifikacija ili dezintegracija

Početak ovog milenijuma intenzivirala se težnja u nekim evropskim centrima za donošenjem jedinstvene evropske kodifikacije privatnog prava.¹² Da li možemo zamisliti važenje nekog novog evropskog *Corpus Iuris Civilis* u 2025. godini? Jedan od najranijih poduhvata koji su pokrenuti radi ujednačavanja privatnog prava u Evropskoj uniji jeste inicijativa za izradu Načela evropskog ugovornog prava (Principles of European Contract Law — PECL) od strane Komisije za evropsko ugovorno pravo. Danski profesor građanskog i trgovinskog prava Ole Lando je u akademskoj zajednici predstavio ideju o izradi nacrtu budućeg Evropskog jedinstvenog trgovinskog zakonika, odnosno — Načela evropskog ugovornog prava. Projekat je bio podržan neformalno od Komisije Evropske ekonomske zajednice i 1980. godine je formirana Komisija za evropsko ugovorno pravo (Commission on European Contract Law — CECL), koja se naziva i Landova komisija, po svom idejnom tvorcu. Ideja kojom se ova Komisija rukovodila kao i njen ukupan rad bili su odlični: u radu Komisije učestvovali su predstavnici akademske zajednice i pravnici praktičari, a činili su je pravnici iz svih država tadašnje Evropske zajednice, a potom Evropske unije. Širenjem Evropske unije uvećavao se i broj članova Komisije koji su svi trebali doprinijeti njenom radu poznavanjem svojih nacionalnih pravnih sistema. Treba napomenuti da Načela

¹² Ideja se javila u drugoj polovini XX vijeka, najviše kroz radove pravnika poput: Christian von Bar, Hugh Beale, Ole Lando, Giuseppe Gandolfi i drugi. Njihova vizija bila je stvoriti jedinstveni evropski građanski zakonik kojim bi se harmonizovalo obligaciono (a posebno ugovorno) pravo, stvarno pravo a djelimično i porodično i nasljedno.

evropskog ugovornog prava nemaju formalno-pravno obilježje pravnog akta, već predstavljaju neformalan akademski doprinos nezavisnih stručnjaka za privatno pravo.¹³

Lando je ukazivao da u temelju ideje o jedinstvenom privatno-pravnom okviru za evropske zemlje leži uvjerenje da uprkos značajnim razlikama postoje i brojne sličnosti i poveznice između nacionalnih prava pojedinih država članica koje omogućavaju da se pronađe ovo tako potrebno zajedničko jezgro.¹⁴ Najvažnije sličnosti ogledaju se u glavnim ideološkim postavkama, što i pored razlika na kraju dovodi do istih ili sličnih rezultata u sudskom rješavanju pravnih problema.¹⁵ Prema njegovom shvatanju evropski pravni prostor počiva na istim temeljima i povezuje ga zajedničko slično shvatanje većine pravnih vrijednosti. Tome je uzrok zajednička opšta i pravna istorija većine evropskih zemalja kao i zajednički kulturni obrasci koji su se u viševjekovnim procesima međusobno preplitali formirajući savremeni evropski prostor.

Iako Načela nikada nijesu postala obavezan dio evropskog pravnog poretka, ipak su ona postala sastavni dio najambicioznijeg pokušaja stvaranja Evropskog građanskog zakonika (*Common Frame of Reference*), ali je u svakom slučaju akademski doprinos ujedinjavanju privatnog prava u savremenoj Evropi važno pomenuti zbog metodološkog pristupa Komisije u činjenice da danas žive kao *soft law* i referentni model u evropskom ugovornom pravu. Posebno je ovaj model trebao poslužiti u aktelnom postupku kodifikovanja građanskog prava u Crnoj Gori.

2.1. Istorijski kontekst recepcije prava u Crnoj Gori

Ako uzmemo u obzir Bogišićeve poteškoće u počecima rada na kodifikaciji crnogorskog privatnog prava, onda kada je naišao na nemoćnost donošenja jedinstvenih normi za lično-pravna pitanja, biće nam jasno da je rad na donošenju takve jedinstvene evropske privatno-pravne kodifikacije već osuđen na propast. Pa, čak je i sami Rim dozvoljavao osvojenim provincijama gotovo potpunu upotrebu običajnog prava u porodičnim i nasljedno-pravnim odnosima. Ako je zadatak pravne norme i samog prava da uredi društvene odnose na taj način da se s obzirom na donijetu presudu ili rješenje može izvršiti opšta legitimizacija iste, zar neće pretjerano zadiranje zakonodavca

¹³ Godine 2003. je tzv. Treća komisija za evropsko ugovorno pravo završila nacrt Načela i objavila ih. On sadrži 18 poglavlja (opšte odredbe, zaključenje ugovora, ovlašćenja zastupnika, valjanost ugovora, tumačenje ugovora, sadržaj i dejstvo ugovora, ispunjenje ugovora, neispunjenje ugovora i pravna sredstva, posebna pravna sredstva u slučaju neispunjenja, obaveze više strana, ustupanje potraživanja, promjena dužnika, ustupanje ugovora, kompenzacija, zastarijevanje, ništavost, uslovi, kapitalizacija kamate).

¹⁴ Silvija Petrić, Uvod u Načela evropskog ugovornog prava (Landova načela), *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 29, br. 1, 2008, str. 9–10.

¹⁵ Ole Lando, Some Features of the Law of Contract in the Third Millenium, in P. Wahlgren (ed.), *Legal Theory*, Stockholm, 1995, str. 355.

u pitanja koja „ne mora” na jedinstveni način urediti ipak dovesti do razjedinjenja same zajednice? Zakon bi trebao da uređuje društvene odnose shodno društvenim potrebama, a pitanje je da li je, primjera radi, evropskom društvu bilo potrebno jedinstveno regulisanje porodično-pravnih pitanja.

Međutim, iako se u Crnoj Gori XIX vijeka nominalno težilo stvaranju jedinstvenog pravnog poretka, stvarna primjena prava i dalje je ostajala duboko ukorijenjena u običajnom pravu. Norme propisane Zakonikom knjaza Danila (1855), a kasnije i Opštim imovinskim zakonikom (1888), nijesu mogle u potpunosti potisnuti pravne institute koji su tokom generacija oblikovali društveni život. Posebno u sferi nasljednog i porodičnog prava, običaji su nastavili da imaju primat nad pisanim pravilima, čak i onda kada su ona formalno bila preciznija, modernija i sistematičnija. Ovakvo stanje bilo je donekle analogno situaciji u južnim djelovima Austro-Ugarske monarhije, gdje je Austrijski građanski zakonik važio kao formalan izvor prava, ali su mnogi pravni odnosi — naročito u oblasti nasljeđivanja, porodičnih imovinskih odnosa i prava na nekretninama i dalje bili regulisani običajima.

Kad govorimo o običajnom pravu u Crnoj Gori, iako veoma neodređeno, ipak se može konstatovati da je raspadom srednjovjekovne države Zete bio zaustavljen njen kakav-takav zakonodavni kontinuitet. Tako je prestala svaka mogućnost za samostalni razvitak pravnih teorija i doktrina. Prvi crnogorski pisani zakonik nastao je 1798. godine (Zakonik obšči crnogorski i brdski) koji je dopunjen 1803. Poznat je i pod imenom njegovog tvorca, mitropolita Petra I Petrovića. Ovaj zakonik nije kodifikacija u modernom značenju te riječi, već ga karakteriše manjak zakonodavnog iskustva i pravne nauke. Međutim, sasvim drugi značaj ima ovaj zakonski spomenik kad se posmatra sa stanovišta pravnih izvora i smisla društvenih koncepcija koje je izražavao.¹⁶ To je bio zakonik koji je odražavao realne društvene uslove i autentične prilike narodnog života, odnosno, to je bila, u dobroj mjeri, kodifikacija običajnog prava koja je sadržala više pravnih oblasti: građansko, krivično, porodično, javno pravo itd. S obzirom na nedostatak pravne nauke u Crnoj Gori XVIII vijeka, kao i s obzirom na odavno zaboravljenu zakonodavnu djelatnost koja se danas u svojoj najčistijoj formi otkriva kroz tekstove srednjovjekovnih primorskih statuta, ne treba čuditi što Zakonik Petra I predstavlja kodifikaciju crnogorskog običajnog prava, sa svim svojim specifičnim ustanovama različitih pravnih oblasti, od kojih između ostalih pominjemo pravo preče kupovine, ustanovu soka ili sodžbine, pravila o krvnoj osveti, kolektivnu odgovornost bratstva/plemena, itd. Uopšte govoreći, osnovni crnogorski zakoni koje je državna vlast donijela u toku XIX vijeka bili su dijalektički spoj prava i morala. Pravo se oslanja na moral; moralna norma sadržinski tumači, bliže opredjeljuje normu

¹⁶ Tomica Nikčević, Problemi recepcije običajnog prava u kodifikacijama građanskog prava u Srbiji i Crnoj Gori XIX vijeka, *Istorijski zapisi*, 1–4/2006, str. 86.

običajnog prava i određuje domet njene primjene. Relevantna je ne svaka moralna norma već ona čije pravilo u dobrim običajima živi.¹⁷

Pored toga, treba napomenuti da je u skladu sa hrišćanskom tradicijom želja tadašnjeg mitropolita bila da podigne plemena na stepen državnog zajedništva. Plemensko društvo se opiralo tom zajedništvu i radije se držalo sakralnog prava. Plemensko društvo je uvijek bilo bogatije pavnom nego bilo kakvom drugom filozofijom. Zato je teško prihvatilo nove religije i pokornost crkvenoj i državnoj aparaturi.¹⁸

U Crnoj Gori je borba između običajnog i evropskog/rimskog prava bila izrazita kod porodice i nasljedstva. U Primorju porodica poprimala sve više oblik evropske gradske porodice, a u kontinentalnom dijelu primjena običajnog prava u ovim pitanjima bila je konstantna. Samim tim, porodične zadruge ili *kuće* su vrlo brzi iščezle iz Primorja, a ni vlast kućnog starješine više nije imala ona obilježja koja su nastavila da žive u *kućama* kontinentalnog dijela i kasnije. U trgovačkom saobraćaju sa primorskim gradskim centrima Crne Gore je ušla u dužničko-povjerilačke odnose i razvila pravne ustanove vezane za prostu robnu razmjenu (kupoprodaja, zajam, jemstvo, ortakluk). I jedne i druge ustanove nijesu prenošene u Crnu Goru u čistom, već u „deformisanom” obliku; njihova recepcija je djelimična i saobražena je domaćim, konkretnim uslovima. Proces uzajamnog prožimanja prava Crne Gore i Primorja i osobiti položaj Primorja u robnom prometu učinili su da „starinske”-„plemenske” uredbе ranije nestanu u Primorju nego u Crnoj Gori.¹⁹

Zadružni sistem porodica u Crnoj Gori direktno je bio suprotan načelima Austrijskog građanskog zakonika i drugih evropskih kodifikacija. Ona je element karakterističan prije svega za ruralne krajeve, ali je postojala i u gradovima i bila je regulisana običajnim pravom koje nije postojalo u pisanom obliku. Stoga, osnovni oblik udruživanja više lica koji se temelji na krvnom srodstvu nije imao svoje uporište u zakonskim već u običajnim normama. Ovdje valja pomenuti i čl. 47 Zakonika knjaza Danila, koji dopušta sinovima da se mogu dijeliti od roditelja, tek ako ovi na to pristanu; međutim, iako je motivisan potrebom održavanja zadruge, ovaj propis je običajno-pravnom praksom stavljen izvan primjene i ostao je mrtvo slovo. Bez obzira na saglasnost roditelja, sinovi su imali pravo da se dijele od oca, čim punoljetni postanu.²⁰ Dakle, običajno-pravni obrasci su u Crnoj Gori bili u određenom broju slučajeva i oni koji su derogirali zastarjele zakonske odredbe, koje su, opet, na osnovu starije običajno-pravne prakse i nastale kao takve. Običajno pravo je u Crnoj Gori bila ključna referentna tačka za pojmove pravde i pravice.

¹⁷ Petar Stojanović, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850–1900)*, knj. 1, CANU, Titograd, 1991, str. 45.

¹⁸ Milutin Đuričić, *Običaji i verovanja Albanaca*, Beograd, 1994, str. 314.

¹⁹ Petar Stojanović, *Studije i članci — Strani uticaji u crnogorskom pravu*, tom II, CID, Podgorica, 2009, str. 115.

²⁰ P. Stojanović (1991), *op. cit.*, str. 45.

Posebnosti istorijskog razvoja Crne Gore i njenog državno-pravnog sistema uslovile su poseban odnos savremenih Crnogoraca prema običajno-pravnim normama koje odstupaju od uspostavljenih zakonskih odredbi. Poznato je da princip prioriteta muških u nasljeđivanju potiče iz srednjovjekovnog slovenskog prava.²¹ Nepostojanje građanskih prava žena u crnogorskoj patrijarhalnoj porodici do XX vijeka doprinijelo je veoma nepovoljnom položaju žene u nasljednom pravu nekadašnje Crne Gore. Položaj žene kretao se od potpunog nepriznavanja do ograničenih nasljednih prava davanjem prava plodouživanja iza smrti supruga, čak i na stvarima koje je žena donijela u bračnu zajednicu i na kraju davanjem prava svojine ženama na naslijeđenim stvarima kao savremenije rješenje. Kako zaključuje Petar Stojanović, nasljedno-pravni položaj žene prirodno je mjerilo odnosa između privatno-svojinskih odnosa i rodovskog ustrojstva crnogorskog društva. Što je društvo odbojnije prema nasljednom pravu odive, to su i tragovi roda snažniji i više prisutni u društvenoj praksi i obratno.²² U drugoj polovini XIX vijeka više slabi u intenzitetu odbojan odnos prema nasljednom pravu žene: to pravo je potpunije, kako u pogledu obima, tako i u intenzitetu.²³

Mihailo Konstantinović je tvorac Saveznog Zakona o nasljeđivanju iz 1955. godine („Službeni list FNRJ”, br. 20/55) kojim je konačno potpuno izjednačen nasljednopravni položaj oba bračna partnera, s tim što oba partnera ulaze u konkurenciju za nasljeđivanje sa najbližim srodnicima.²⁴ Međutim, treba uzeti u obzir da je ovaj zakon postao primjenjiv samo uslovno: u Crnoj Gori je i tada, i danas, ostao prisutan običaj odricanja ženskog nasljednika u korist njenog muškog srodnika. Primjer odricanja sestre/žene od dijela nasljedstva u korist njihovog muškog srodnika, kao prastari običaj, nalazi svoju olakšanu primjenu u savremenoj pravnoj praksi u Crnoj Gori kroz različite pravne instrumente od kojih se posebno izdvaja mogućnost davanja negativne nasljedne izjave pred notarom.

3. Izmjena kulturnih obrazaca — nužan uslov za uspješnu recepciju

Na osnovu izloženog možemo zaključiti da Crna Gora nije društvo u kojem se može pravilno izvršiti recepcija nove pravne kulture bez prethodne temeljne pripreme njenih građana na tako složen proces. Isto tako, sudije u Crnoj Gori nijesu na adekvatan način

²¹ P. Stojanović (2009), *op. cit.*, str. 114. O tome takođe: Aleksa S. Jovanović, Prilog našem starom nasljednom pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4/1906, Beograd, str. 307–310.

²² P. Stojanović (1991), *op. cit.*, str. 103.

²³ Ibid.

²⁴ M. Počuča, D. Krstinić, *Nasljedno pravo*, Novi Sad, 2022, str. 91. Takođe: Antić, O, Kadić, Lj, *Osnovi nasljednog prava Crne Gore i Srbije*, Pravni fakultet, Podgorica, 2012, str. 28 i dalje.

pripremljene za primjenu novih pravnih normi. Poseban problem predstavlja preuzimanje terminologije prava EU bez prethodnog prilagođavanja jezičkim obrascima na koje je navikla sudska praksa Crne Gore.²⁵ Time se stvaraju norme koje su formalno „evropske”, ali funkcionalno nejasne onima koji ih trebaju primijeniti. Osim toga, pozivanje na praksu Suda pravde EU je rijetko, a načela poput neposrednog dejstva prava EU i njegove supremacije uglavnom ostaju u domenu teorijskog koncepta. Time se dolazi do faktičke situacije gdje se pravo EU pretvara u eksterni element koji ne mijenja suštinski način pravnog rasuđivanja, primjene i tumačenja prava.

Čini se da se u neophodnoj borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije prilično dugo zanemaruje usredsređenost države i stručne javnosti na svakodnevna pitanja koja stvaraju probleme u funkcionisanju prava.²⁶ Usvajanje „evropskih” zakona služi kao dokaz formalnog napretka u procesu pristupanja, dok se njihove stvarna primjena marginalizuje. Izvještaji Evropske komisije redovno ukazuju postojanje solidnog normativnog okvira, ali i na hronične probleme u njegovoj implementaciji. Ova diskrepanca potvrđuje da se evropska integracija u značajnoj mjeri odvija na nivou normativne simbolike, a ne institucionalne prakse.

U kontekstu imovinskih odnosa, običajno pravo u Crnoj Gori funkcioniše kao skup nepisanih pravila koja uređuju odnose prava svojine, korišćenja i raspolaganja nepokretnostima, često nezavisno od formalnog pravnog okvira.²⁷ Ova pravila ukorijenjena su u porodičnim, plemenskim i lokalnim zajednicama i prenose se generacijama. Takvi običajni obrasci često daju prednost faktičkom stanju i dugotrajnom korišćenju nad formalnim pravnim osnovom, što dovodi do relativizacije značaja upisa u katastar nepokretnosti. Pravna kultura koja toleriše ili čak legitimiše neformalnost u imovinskim odnosima stvara ambijent u kojem se formalni instituti građanskog prava doživljavaju kao sekundarni ili instrumenti koji se aktiviraju

²⁵ Bogišić govori o tome koliko je kodifikatoru prava potrebno temeljno poznavanje jezika onog društva čije pravo kodifikuje: „Svakome je poznato koliko je neophodno ozbiljnom ispitivaču prava opširno znanje jezika onoga naroda pravo kojega postalo je predmet njegovih istraživanja i suđenja. To njegovo znanje ne mora se ograničavati datim literarnim jezikom, no mora dopirati i do živoga govora prostoga naroda, njegovih narečja i provincijalizama, naročito kad se govori o riječima koje imaju značaj tehničkih termina” u Valtazar Bogišić, *Pravni članci i rasprave — o obradi običajnog prava*, Geca Kon, Beograd, 1927, str. 92.

²⁶ Kao i svi raniji, tako i Izvještaj Evropske komisije o napretku za 2025. godinu, posebnu pažnju posvećuje poglavljima 23 i 24 — vladavina prava, borba protiv korupcije i efikasnost pravosuđa. Ističući da je problem funkcionalnosti crnogorskog pravosuđa najevidentniji u toj oblasti, Evropska komisija partnerski sa crnogorskim vlastima u višegodišnjem nizu ignorišu opšta pitanja pravne usklađenosti crnogorskog sa pravom EU.

²⁷ Više o tome: Zoran Rašović, *Stvarno pravo*, Pravni fakultet, Podgorica, 2010, str. 89–114; Obren Stanković, Miodrag Orlić, *Stvarno pravo*, Nomos, Beograd, 1999, str. 56–63; Martin Vedriš, Petar Klarić, *Osnove imovinskog prava*, Pravni fakultet, Zagreb, 1984, str. 15–16 i 167–180.

samo u slučaju spora. Tim se gubi preventivna funkcija prava, a pravna sigurnost postaje selektivna.

Primjera radi, negativna nasljedna izjava predstavlja pravni mehanizam kojim nasljednik izjavljuje da ne prihvata nasljedstvo, čime se razrješavaju potencijalni sporovi i obezbjeđuje jasnoća u pogledu nasljedno-pravnih odnosa. U savremenom građanskom pravu ovaj institut ima za cilj da spriječi pravnu nesigurnost i produžene imovinske sporove, ali u praksi se ona često ne daje u skladu sa zakonskim zahtjevima ili se uopšte ne daje, jer se nasljedni odnosi uređuju prema običajnom pravu. Često se smatra da formalna izjava nije potrebna ukoliko postoji konsenzus među članovima porodice. Posljedica ovakve prakse jeste postojanje formalnih vlasnika koji faktički ne raspolažu imovinom, kao i faktičkih korisnika bez pravne titule. Time negativna nasljedna izjava gubi svoju pravnu funkciju i postaje puka formalnost. Posebno je pitanje da li primjena ovog mehanizma u Crnoj Gori u XXI vijeku, kada je i dalje u nasljeđivanju značajno prisutno običajno pravo, predstavlja samo olakšan put za pravnu formalizaciju jednog civilizacijski prevaziđenog običaja. Na ovom primjeru može se uočiti pravna iritacija ne samo nacionalnog pravnog sistema, već recept za pospješivanje te iritacije na osnovu neadekvatne primjene jednog građansko-pravnog instituta kroz notarsku praksu.

Pravo EU, dakle, u mnogim segmentima u Crnoj Gori ne djeluje kao pasivni transplant, već kao element koji remeti postojeće običajne obrasce (ili pospješuje primjenu zastarjelih običaja kao što smo vidjeli u prethodnom primjeru) i izaziva prilagođavanja unutar sistema. Međutim, u odsustvu temeljnih kulturnih pojava, ove iritacije ne dovode do transformacije društva, već do stvaranja hibridnog pravnog poretka u koje formalno evropske norme koegzistiraju sa neformalnim običajnim pravilima.²⁸

Iskustvo Crne Gore pokazuje da evropske integracije ne mogu biti svedene na normativni projekat, već da se za uspješnu recepciju podrazumijeva promjena pravne svijesti, profesionalne etike i odnosa prema autoritetu prava. Crna Gora je 2025. godine društvo u kojem se promjena pravne svijesti ne događa po vremenskim mjerilima savremenih evropskih država (ostaci kulture razvijene usljed vjekovnog plemenskog organizovanja i dalje su veoma izraženi).²⁹ Pitanje je u kojoj mjeri crnogorsko društvo i želi promjene. Problemi abortusa,

²⁸ U Crnoj Gori, zapravo, pravo EU ulazi u pravni sistem u kojem neformalna pravila često imaju prednost nad formalnim normama i umjesto da transformišu postojeće obrasce pravo EU se često prilagođava njima, gubeći dio svog normativnog potencijala. Rezultat ovog procesa nije odbacivanje prava EU, već njegova selektivna i instrumentalizovana primjena, u kojoj se evropski standardi koriste kada su kompatibilni sa postojećim običajima, a zanemaruju kada ih dovode u pitanje.

²⁹ Đurica Krstić zaključuje da se mnoga načela nekadašnjeg običajnog prava, čija je sadržina pozitivna u odnosu na savremena shvatanja, nastavljaju primjenjivati i danas. To će se, prema njegovim riječima, nastaviti sve dok se ne izmijene stvarni društveno-ekonomski odnosi koji su je u prošlosti stvarali. Kad prestane stvarna potreba za takvim običajnim pravilima ona će nestati i bez formalne

surogat majčinstva, nasljeđivanja ženskih članova porodice, istopolnih brakova, usvajanja djece od strane partnera istog pola koji žive u zajednici života, jesu problemi koji će opterećivati crnogorsko društvo. Da li promjena pravne svijesti zavisi od prethodne promjene i drugih kulturnih obrazaca?

Pored toga, kodifikatorsko pregnuće Komisije za izradu Nacrta Građanskog zakonika Crne Gore ne uliva nadu za uspostavljanjem trajno funkcionalnog zakonskog teksta koji neće naići na otpor društvene stvarnosti. Dok je Valtazar Bogišić jašući svog konja po crnogorskom kršu i brdima ispitivao narodnu volju o pravnim pitanjima, stavljajući akcenat upravo na nju, dotle se savremeni kodifikatori crnogorskog građanskog prava na ispitivanje društva (a koje ne predstavljaju političke partije, sindikati ili privredna društva) ne obaziru u potrebnoj mjeri. Samo onaj zakon koji je legitimisan od zajednice ima svoju trajnost.

Zaključak

Običajno pravo mijenja se isključivo kroz promjenu očekivanog ponašanja. Trenutni obrasci koji u društvenoj stvarnosti Crne Gore postoje, a koji se odnose na neformalno afirmisanje negativnih postupanja u cilju ostvarivanja svog prava, mogu se promijeniti onda kada institucije počnu nagrađivati zakonito ponašanje, a sudovi sistemski počnu odbijati neformalne argumente. Svaka takva presuda mijenja očekivanja ponašanja u društvu. Ako institucije ne rade očekivanom brzinom, ljudi traže „vezu”. To nam govori da se spojem brzine, predvidljivosti i dosljednosti u primjeni pravnog pravila obezbjeđuje optimalna promjena običajno-pravnog ponašanja. Običaji se moraju mijenjati iskustvom, a ne ideologijom. Kulturna reforma u Crnoj Gori u cilju obezbjeđivanja uspješne transplantacije prava EU podrazumijeva i izgradnju shvatanja o važnosti profesionalne lojalnosti državnom pravu kao najvažnijem sistemu za regulisanje društvenih odnosa. Do očekivane promjene zastarjelog shvatanja prava i izgradnje sopstvene pravne kulture kao savremene, civilizovane evropske države, doći će, po prirodi stvari, onda kada društvo u Crnoj Gori rekonstruiše svoje običajne obrasce u skladu sa zahtjevima vladavine prava. Legitimizacija pisanog prava u Crnoj Gori i dalje traje, ali zakoni vrlo često proizvode otpor zajednice. Onda kada formalne norme postanu opšteprihvaćena pravila ponašanja, a institucije steknu autoritet koji nadilazi lične i neformalne odnose, recepcija prava Evropske unije može proizvesti trajne i stabilne efekte. Do tada, izmjena ustaljenih obrazaca ponašanja vodiće ka trajnom gubitku onih proizvoda crnogorske kulture koji su u sebi sadržavali određenu ili određivu mjeru pravde, što će ulaskom Crne Gore u Evropsku uniju dovesti i do trajnog gubitka kulturnog suvereniteta.

---

zakonske intervencije u tom smislu. Vidi: Đurica Krstić, *Pravni običaji u prošlosti i danas — komparacije i koncepcije*, CANU, Podgorica, 1997, str. 162–163.

Literatura

1. Antić, O, Kadić, Lj, *Osnovi naslednog prava Crne Gore i Srbije*, Pravni fakultet, Podgorica, 2012.
2. Blagojević, S, *O potrebama izučavanja pravne misli u Crnoj Gori*, CANU, Titograd, 1987.
3. Bogišić, V, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927.
4. Bogišić, V, *Izabrana djela — Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, CID, Podgorica, 2004.
5. Bogišić, V, *Izabrana djela — Studije i članci*, CID, Podgorica, 2004.
6. Vedriš, M, Klarić, P, *Osnove imovinskog prava*, Pravni fakultet, Zagreb, 1984.
7. Đuričić, M, *Običaji i verovanja Albanaca*, Beograd, 1994.
8. Jovanović, A, Prilog našem starom naslednom pravu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 4, Beograd, 1906.
9. Krstić, Đ, *Pravni običaji u prošlosti i danas — komparacije i koncepcije*, CANU, Podgorica, 1997.
10. Lando, O, Some Features of the Law of Contract in the Third Millenium, in P. Wahlgren (ed.), *Legal Theory*, Stockholm, 1995.
11. Legrand, P, The impossibility of Legal Transplants, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 4, 1997.
12. Nikčević, T, Problemi recepcije običajnog prava u kodifikacijama građanskog prava u Srbiji i Crnoj Gori XIX vijeka, *Istorijski zapisi*, 1–4, 2006.
13. Perić, Ž, *Zadružno pravo po građanskom zakoniku Kraljevine Srbije*, Geca Kon, Beograd, 1913.
14. Petrić, S, Uvod u Načela evropskog ugovornog prava (Landova načela), *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 29, br. 1, 2008.
15. Počuča, M, Krstinić, D, *Nasljedno pravo*, Novi Sad, 2022.
16. Rašović, Z, *Stvarno pravo*, Pravni fakultet, Podgorica, 2010.
17. Stanković, O, Orlić, M, *Stvarno pravo*, Nomos, Beograd, 1999.
18. Stanković, E, Austrijski građanski zakonik kao izvornik Srpskog građanskog zakonika, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka — Apeiron*, god. 3, br. 3, 2013.
19. Stojanović, P, *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850–1900)*, knj. 1, CANU, Titograd, 1991.
20. Stojanović, P, *Studije i članci — Strani uticaji u crnogorskom pravu*, tom II, CID, Podgorica, 2009.
21. Teubner, T, Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends in New Divergences, *The Modern Law Review*, 61, 1998.
22. Čepulo, D, Tradicija i modernizacija: „Iritantnost” Općeg građanskog zakonika u hrvatskom pravnom sustavu, *Liber Amicorum: Nikola Gavella — Građansko pravo u razvoju*, Pravni fakultet, Zagreb, 2008.
23. Watson, *Pravni transplanti*, Pravni fakultet, Beograd, 2000.

RECEPTION OF EU LAW IN MONTENEGRO —
SUCCESSFUL TRANSPLANTATION OR IRRITATION?

This paper examines whether the adoption of EU law in Montenegro has produced the expected integrative effects or, on the contrary, has led to normative and institutional „clashes”. Using normative analysis in relation to the historical development of the understanding of certain private-law relations, it concludes that the reception of EU law in Montenegro has features of accelerated transplantation aimed at fulfilling political and negotiation obligations, which very often leads to legal irritation in the national legal system. Full internalization of European law norms in the judicial practice of Montenegrin courts is still very far off. Numerous legal instruments, such as the negative inheritance statement currently made before a notary, once again allow and even encourage the presence of the ancient custom of a female relative renouncing her share of an inheritance in favor of a male relative. The reception of EU law in Montenegro cannot be understood merely as a matter of normative harmonization, but as a serious cultural-legal problem in which EU law clashes with existing customary patterns of legal behavior. Without transforming these patterns, any legal transplantation remains superficial and produces legal irritation.

Accession to the EU represents a process of deep transformation of national legal systems, in which EU law acts as the main instrument of European integration. For Montenegro, harmonization with the *acquis* is not just a technical task related to the mere normative adoption of new solutions, but represents a very complex process of adapting institutional practice, legal culture, and social expectations. In other words, the construction and modification of one's own legal culture depends on the change of other cultural patterns as well. The question is whether Montenegro has experienced a successful transplantation of law or legal irritation due to the discrepancy between normative adoption and institutional reality?

Key words: private law, EU law, Montenegro, legal transplantation, customary law